

Soviet Paramilitary Formations Collaborative Nature in Western Ukrainian Lands During the Final Stage of the Second World War and First Postwar Years: Interdisciplinary Scientific Problem Formulation Through the Modern National Historiography Prism

UDC: 356.16(477.8)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172494>**Shcheglov Andrii**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>, deepinfaith2202@gmail.com*Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy (Lviv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The large-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, including the temporary occupation of part of our country and the repressions against the local population, necessitates a re-evaluation of domestic historiographical studies on the restoration of Soviet power in Western Ukraine during the final stage of World War II through the lens of collaborationism.

The purpose of the study is to study the collaborationist activities of Soviet paramilitary formations in Western Ukrainian territories during the final stage of World War II and the early postwar years, serving the interests of Stalin's totalitarian regime, through the formulation and exploration of new interdisciplinary issues.

Results. The mentioned formations and their participants cannot be categorized within the conventional understanding of collaborationism and collaborators of that historical period. The reasons, nature, essence, and outcomes of the involvement and combat of some residents of Western Ukraine on the side of Stalin's totalitarian regime – targeting not only members of the OUN-UPA but also primarily the rural Ukrainian civilian population – highlight certain characteristics of collaborationist activity in their actions. These activities were utilized by the repressive-punitive NKVD organs both to provoke interethnic Polish-Ukrainian conflict and to escalate tensions on social and interpersonal levels. An original interdisciplinary interpretation is proposed to examine the causes, nature, and consequences of the participation of some local residents in Soviet extermination battalions as auxiliary structures of the Soviet repressive-punitive organs in their struggle against the Ukrainian national liberation movement. This will be achieved through a critical interpretation of the current contributions of national historiography on the issue of collaborationism.

Conclusions. A comprehensive characterization has been provided of the preliminary findings of contemporary national historiography regarding Soviet paramilitary formations in Western Ukraine during the final stage of World War II and the early postwar years.

Keywords: Extermination battalions, Soviet Union, wartime collaboration, NKVD, OUN, Ukrainian Insurgent Army

Колаборантський характер радянських парамілітарних формувань на заході України на завершальному етапі другої світової війни та в перші повоєнні роки в оцінці сучасної української історіографії

Щеглов Андрій*Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)*

Анотація

Актуальність. Широкомасштабна агресія РФ проти України із тимчасовою окупацією частини нашої держави та репресії проти місцевого населення вимагають переглянути напрацювання вітчизняної історіографії відновлення радянської влади на Заході України на завершальному етапі Другої світової війни крізь призму концепту колабораціонізму.

Мета дослідження – дослідити колаборантські прояви радянських парамілітарних формувань на західноукраїнських землях на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки в інтересах сталінського тоталітарного режиму через постановку та розкриття нової міждисциплінарної проблематики.

Результати. Вказані формування та їхніх учасників не можна віднести до усталеного розуміння колабораціонізму й колаборантів відповідного історичного періоду. Причини, характер, сутність та результати вступу та боротьби частини мешканців західноукраїнського краю на боці сталінського тоталітарного режиму проти не тільки учасників ОУН-УПА, але цивільного, переважно українського, сільського населення, дозволяють виокремлювати у їхній діяльності ознаки колаборантської діяльності, що використовувалися репресивно-каральними органами НКВС, як через провокацію міжнародного польсько-українського конфлікту, так і ескалацію протистояння на соціально-побутовому та міжособистісному ґрунті. Пропонується оригінальна міждисциплінарна інтерпретація причин, характеру та наслідків співучасті частини місцевого населення у винищувальних батальйонах як допоміжних структурах радянських репресивно-каральних органів в боротьбі з українським національно-визвольним рухом через критичну інтерпретацію здобутків сучасної вітчизняної історіографії проблематики колабораціонізму.

Висновки. Комплексно охарактеризовано попередні результати вивчення сучасною вітчизняною історіографією радянських парамілітарних формувань на Заході України на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

Ключові слова: колабораціонізм, винищувальні батальйони, Радянський Союз, НКВС, ОУН, УПА

Стаття надійшла / Article arrived: 03.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 24.10.2024

Вступ.

Реалії сьогодення – повномасштабна агресія Російської Федерації проти України, тимчасова окупація частини її суверенної території, репресії проти місцевого населення вимагають переглянути попередні напрацювання вітчизняної історії щодо характеристики відновлення радянської влади на Заході України на завершальному етапі Другої світової війни, дослідити цей процес крізь призму окупаційного режиму, звернути особливу увагу на явище співпраці корінного населення із новою владою.

Мета дослідження: дослідити колаборантські прояви радянських парамілітарних формувань на західноукраїнських землях на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки в інтересах сталінського тоталітарного режиму через постановку та розкриття нової міждисциплінарної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Прояви колабораціонізму перебувають у сфері зацікавлень українських науковців. До останніх праць, які порушують цю проблематику, належать розвідки М. Гетьманчука (2022), О. Зубченка (2022), О. Каліщук (2023), М. Рубашенка (2023), Р. Степанишина (2023), Л. Трофимович (2023). Що стосується проблематики винищувальних батальйонів на теренах України, то, на нашу думку, провідними вітчизняними дослідниками є В. Ільницький (2009, 2011 (у співпраці з М. Галівим)), В. Ковальчук В. та А. Яремчук (2019), Х. Кульгавець (2009), Т. Ремарчук (2008), Г. Стародубець (2010а, 2010b) та інші.

Результати дослідження.

Явище колабораціонізму на західноукраїнських землях.

Досліджуючи питання природи радянської державності в Україні, знаний український правник Іван Терлюк доходить справедливого висновку – вона ніколи не була справжньою українською, національною у етнокультурному сенсі. Натомість, мова йде про “радянську державність (чи державу) в Україні”, яка була навіязана ззовні, мала широко обмежену автономію, розвивалася у рамках “іншої” радянської – російської (більшовицької) тоталітарної держави та системи права (Терлюк, 2022, с. 106).

Встановивши контроль над західноукраїнськими землями за допомогою військової сили, Радянський Союз надав легітимності їх включенню до свого складу та розпочав комплексну радянізацію – спектр соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно каральних заходів, які, за своєю суттю, були формою радянської окупації (Боднарчук, 2022, с. 33).

Історикиня Оксана Каліщук стверджує принципову відмінність між явищем колабораціонізму в Україні в роки Другої світової війни та сьогоденням. Вона наголошує на факті тогочасного розподілу

українських земель між різними країнами і, як наслідок, відсутності сприйняття у частини громадян цих країн як власних. Тобто співпраця з новою владою не трактувалася ними як зрада. Натомість, сьогодні є чітка приналежність колаборантів до міжнародно визнаної української держави (Каліщук, 2023, с. 111).

На тогочасне бездержавне становище українців, яке призводить до низки умов та застережень звертає увагу і львівська історикиня Лілія Трофимович. Навіть більше – вона характеризує український колабораціонізм як явище, яке стало можливим внаслідок відсутності держави, втрати моральних орієнтирів народу. Масштаб цього явища значно посилювала жорстокість німецького та радянського окупаційних режимів, а для колаборантів та осіб які вступили на службу до окупаційних армій та інших силових підрозділів, така співпраця чи служба часто була єдиним засобом фізичного виживання та не мала якогось ідеологічного або політичного підґрунтя (Трофимович, 2023, с. 86).

На думку львівського історика Миколи Гетьманчука, “будь-який випадок зради, безумовно, можна вважати прикладом колабораціонізму, але не кожний випадок колабораціонізму, як засвідчила практика Другої світової війни, став проявом зради свого народу” (Гетьманчук, 2022, с. 147).

Масштаби колабораціонізму зростали паралельно із розвитком засобів масової інформації. З цієї точки зору, досліджуване явище в Західній Європі було на порядок меншим під час Першої ніж у Другій світової війни (Степанишин, 2023, с. 19). На українських землях особливо відчутним був вплив як радянської так і німецької пропаганди.

Винищувальні батальйони – парамілітарні структури радянської влади та їх організація та призначення.

Щодо характеру, форм та способів співпраці частини населення Заходу України з радянським окупаційним режимом варто вказати важливе значення винищувальних батальйонів у процесі відновлення сталінським тоталітарним режимом контролю на відвойованих Червоною армією територіях.

Насамперед, у результатах свого дослідження Тарас Ремарчук вказує (з посиланням на монографію пізнього радянського періоду), що винищувальні батальйони були організовані ще 24 червня 1941 р. відповідно до постанови Раднаркому СРСР “Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів”, та “Про заходи по боротьбі з парашутними десантами та диверсантами противника в прифронтовій смузі”. Відповідно до їх змісту, відділи “стрибків” (так в народі називали винищувальні батальйони – А. Щеголов) організовувалися в усій прифронтовій зоні на добровільних засадах із партійного, комсомольського, радянського, профспілкового активу, робітників, службовців, селян та осіб, що не підлягали

військовому призову, але були фізично міцними та підготовленими у військовому відношенні. Їх завданням були охорона підприємств, установ, колгоспів і боротьба з ворожими диверсантами (Ремарчук, 2008, с. 193).

Як правило, начальники районних відділів внутрішніх справ або ж їх заступники призначалися командирами винищувальних батальйонів. Один із секретарів райкому виконував обов'язки заступника командира з політичної частини. Вимогами до кандидатів на посаду начальника штабу батальйону були знання військової справи, спроможність організувати бойову підготовку особового складу та оперативно-службову діяльність (Ільницький, 2011, с. 50).

9 жовтня 1944 р. був виданий спільний наказ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – НКВС) та Народного Комісаріату Державної Безпеки (далі – НКДБ) з підписами Л. Берії та В. Меркулова “Про заходи з посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації озброєних банд ОУН у західних областях Української РСР”. У документі давалася вказівка провести різнопланові заходи по боротьбі з ОУН та УПА за допомогою Прикордонних та Внутрішніх військ НКВС, також пропонувалося масово залучити до цієї боротьби місцеве населення у формі груп сприяння при дільничних уповноважених міліції (Ремарчук, 2008, с. 194).

Історики Микола Галів та Василь Ільницький справедливо зажують, що з огляду на “звільнення” території України від нацистів завдання “стрибків” до кінця 1944 р. значно змінилися – відбулася переорієнтація на боротьбу з національно-визвольним рухом (Галів, & Ільницький, 2011, с. 198). У цьому контексті не зайве конкретизувати, що мова йде саме про український національно-визвольний рух, бо як вказують на початку своєї ґрунтовної історико-джерелознавчої розвідки зазначені вище автори “одним із механізмів боротьби радянської влади, зокрема структур НКВД-МВД і НКГБ-МГБ, з українськими повстанцями було формування (переважно з представників місцевого населення) так званих “истребительных батальйонов” (Галів, & Ільницький, 2011, с. 195), оскільки на цей час польське антикомуністичне підпілля “Армії Крайової” на Заході України фактично було ліквідоване радянськими репресивно-каральними органами після невдалого проведення операції “Буря” та наступних спроб встановлення контактів із частини Червоної армії навесні-влітку 1944 р., за якими стояла військова контррозвідка “СМЕРШ”.

Один із перших вітчизняних дослідників обраної проблематики Іван Білас також наголошує на зміні призначення “стрибків” на кінець 1944 р. – їх переорієнтації на боротьбу з українським національно-визвольним рухом (Білас, 1994, с. 258).

Історикиня Галини Стародубець виокремлює два основних чинника, які впливали на створення цих парамілітарних загонів. Першим чинником була банальна відсутність достатньої військової потуги на щойно “звільнених” теренах західних областей України в порівнянні з масштабами повстанського антирадянського руху опору в регіоні у 1944 році. Іншим – бажання створити прецедент співпраці з місцевим населенням, залучення його на своєму боці до збройної боротьби, використовуючи це в подальшому у власних пропагандистських цілях (Стародубець, 2010b, с. 173).

Винищувальні батальйони перебували у процесі перманентної реорганізації. “Масовий народний рух проти оунівського бандитизму” – таку ідею переслідувала комуністична влада в процесі їх організації та розвитку. Через це відбувалася все більша їх “українізація”. Наприкінці 1945 р. начальниками районних штабів почали призначати осіб, які знали українську мову, побут та специфіку життя людей західних регіонів України (Ільницький, 2011, с. 52).

Водночас, формування парамілітарних підрозділів із місцевих жителів у перший рік після повернення радянської влади на Захід України було надзвичайно повільним. Зокрема на Рівненщині до лютого 1945 року їх кількість була майже вп'ятеро меншою від запланованої, на Тернопільщині від червня 1944 року до січня 1945 року кількість винищувальних батальйонів скоротилася приблизно на 8%. Активізація формування “стрибків” спостерігається із другого півріччя 1945 року, особливо напередодні та під час “великої блокади” та напередодні виборів до Верховної Ради УРСР. В березні 1946 року у трьох галицьких областях було створено та діяло 1346 винищувальних батальйонів: у Львівській області – 356, у Станіславській – 428, Тернопільській – 562. Впродовж трьох перших місяців 1946 року кількість винищувальних батальйонів у західних областях України виросла втричі. У січні нараховувалось 1154 підрозділів, на середину березня – 3437. Більшовицька влада вважала їх створення та застосування батальйонів “одним із найважливіших заходів боротьби з бандами українсько-німецьких націоналістів” (Стародубець, 2010a, с. 171-172), які, очевидно, завдяки силовому забезпеченню згаданих вище виборів мали здійснити легітимізацію радянського режиму в західних областях України.

Рішенням партії й уряду від січня 1947 р. завдання з “остаточної ліквідації” збройного підпілля з МВС було перекладено на МДБ УРСР. Основною причиною було невиконання МВС цього завдання. Районні відділи та обласні управління МДБ перебрали на себе функції управління та координації “усім особовим складом відділів боротьби з бандитизмом, їх автотранспорт, майно, резиденти, агенти й інформатори, агентурні напрацювання,

арештовані учасники націоналістичного підпілля і його озброєних банд”, а також і особовий склад винищувальних батальйонів (Безсонюк, 2008, с. 148).

Директивою МДБ УРСР № 48 від 14 травня 1947 р. було уточнено та чіткіше визначено функції винищувальних батальйонів. У населених пунктах вимагалось створення “груп винищувальних батальйонів” у складі 10-20 осіб, які в ходили б до батальйону відповідного району. Ставилася вимога щодо підбору та надійних членів груп; доукомплектацію малочисельних та небоєздатних груп; розформовування “підозрілих” груп; створення нових груп у колгоспах; рекомендовано ретельно переглянути увесь особовий склад батальйонів до кінця травня 1948 р. Також директивою визначалось покращити оперативне обслуговування особового складу, кожну групу батальйону укомплектувати не менше двома активними агентами-інформаторами. Бойова служба організовувалась цілодобово. Таким чином, внаслідок вжитих зусиль, станом на 19 лютого 1947 р. кількість батальйонів у всіх західних областях УРСР становила 1909, з кількістю бійців – 35125 (Кульгавець, 2009, с. 379).

На початку 1948 року винищувальні батальйони використовувались вкрай неактивно у питаннях боротьби з повстанським рухом. За наявності внутрішніх військ саме вони виконували такої боротьби. Призначення “стрибків” загалом обмежувалось охороною промислових та господарських об’єктів, колгоспів, населених пунктів. Для прикладу в Станіславській області на початок квітня 1948 року нараховувалось 2126 у складі 169 груп, однак лише 46 таких груп використовувались для збройної боротьби з ОУН та УПА. 1 червня 1948 року ЦК КП(б)У своїм рішенням (постанова “Про покращення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”) реорганізував такі підрозділи у групи охорони громадського порядку (Безсонюк, 2008, с. 151). Такі групи мали підпорядковуватись міністерству внутрішніх справ УРСР, тобто розпочався процес зворотнього передавання від МДБ. На серпень було передано у підпорядкування 19196 підготовлених членів батальйонів. Незважаючи на вимоги постанови, групи охорони громадського порядку створювалися нашвидкоруч, без належної перевірки учасників. Завдяки в тому числі інфільтрації членів ОУН, ставалися часті випадки захоплення та розброєння груп, захоплення їх озброєння. В період від серпня 1949 року до квітня 1949 року таких випадків було зафіксовано 62, захоплено 372 одиниць озброєння (Кульгавець, 2009, с. 379).

Отже, влітку 1948 року “стрибки” припинили своє існування, хоча їх учасники продовжували служіння радянському режиму. Одним із головних завдань

радянського режиму, для чого він використовував систему винищувальних батальйонів, Христина Кульгавець справедливо називає “нищення національно-визвольних прагнень одних українців руками інших українців” (Кульгавець, 2009, с. 378-379). Із нею погоджується дослідник Олег Безсонюк, який називає таку політику радянської влади “провокуванням громадянської війни, у якій по різні боки опинилися односельці, одні з яких відстоювали національну ідею – самостійність Україні, а бійці винищувальних батальйонів захищали радянський режим” та наголошує на великій кількості жертв протидіючих сторін (Безсонюк, 2008, с. 152).

На підтвердження намагань радянської влади створення ворожнечі між населенням регіону історик Тарас Ремарчук наводить влучну цитату з наради радянсько-партійного активу та репресивних органів Львівщини 18 лютого 1946 р. на якій керівник обкому КП(б)У І. Грушецький ставив таке завдання: “Вам потрібно в кожному селі до 1 березня створити винищувальні батальйони [...] Актив ми знаємо. Комсомольські організації є. Люди, які попрацювавши, пролили бандитську кров, уже втягнуті до цього тим же самим (Ремарчук, 2008, с. 195).

Залучення місцевого населення до винищувальних батальйонів та їх застосування.

Микола Галів та Василь Ільницький доводять, що факти участі місцевого населення у збройній боротьбі (винищувальних батальйонах, спеціальних провокативних бойових групах, які діяли під виглядом ОУН і УПА, групах самооборони або охорони громадського порядку тощо) або ж співпраця з окупаційними правоохоронними органами у формі доносів як правило відбувалися не з ідеологічних чи якихось інших переконань. Це відбувалося через вкрай невідгідне становище, яке дослідники характеризують як “між молотом і ковадлом” (Галів, & Ільницький, 2009, с. 195). Що ж стосується ідеологічної сторони участі у винищувальних батальйонах, то підбір серед місцевого населення здійснювався не тільки з колишніх учасників партизанських загонів, партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових чоловіків і жінок, беручи до уваги період німецької окупації – вони повинні були проявити себе “з хорошої сторони стосовно радянської влади” (Ільницький, 2011, с. 50).

Однак, у західних регіонах (Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій областях) важко було сформувати “стрибки” із колишніх учасників партизанських загонів – їх було мізерно мало. Такі батальйони формувалися із чоловічого населення призовного віку та осіб, які мали тимчасові відстрочки райвійськоматів або ж постійне звільнення від мобілізації. Також залучався радянсько-партійний та комсомольський актив; допризовники 1927-1928 років народження (Стародубець, 2010а, с. 170).

У ширшому контексті В. Ільницький детально виокремлює групи і категорії місцевих, яких у 1944–1954 рр. вдалося у той чи інший спосіб залучити до співпраці: 1) робітники та працівники радянських установ й організацій у містах (незважаючи на те, що створення парамілітарних формувань розпочалося саме в містах, вони були найменш чисельними); 2) селяни-бідняки, що піддалися радянській агітації чи силовому тиску; 3) репатріанти з Німеччини та інших європейських країн (здебільшого колишні оstarбайтери), яких під загрозою виселення до Сибіру змушували співпрацювати з радянською владою (не раніше 1945 р.); 4) демобілізовані військовослужбовці (так само не раніше 1945 р.); 5) комсомольці (передовсім місцеві) й “актив”; 6) колишні бійці УПА, що “зголосилися” до відділів внутрішніх справ з огляду на амністії. Автор окремо вказує на плани керівництва партії західних областей щодо створення винятково з комуністів і комсомольців спеціальних підрозділів (Ільницький, 2011, с. 54-55).

Львівська юристка Христина Кульгавець, характеризуючи спроможності цих парамілітарних формувань наголошує на значній кількості їх членів з відсутністю військового вишколу (“ніколи не тримали у руках зброї”) та досить літніх людей. Також на виконання бойових завдань батальйонами впливав фактор необхідності роботи їх членів за основним місцем праці (Кульгавець, 2009, с. 374).

Галина Стародубець доходить іншого висновку, характеризуючи “стрибки” як досить “молоді” підрозділи, в основному з віком учасників від 18 до 30 років. Також вона звертає увагу на випадки залучення жінок. За приклад наводить підрозділ Шумського району Тернопільської області, де “у складі винищувального батальйону їх було аж 19”. Очевидно, такі факти відбувалися і через відсутність масової підтримки місцевого населення. Навіть опісля руйнування повстанського підпільного руху, в умовах масової депортації родин “бандопосібників”, майже третина мешканців виявляли готовність долучитися до лав повстанців та боротися проти радянської влади. (Стародубець, 2010а, с. 170-175).

З метою підвищення боєздатності пізніше вживалися різноманітні заходи заохочення. Наприклад, бюро Станіславського ОК КП(б)У постановою від 30 червня 1946 р. зобов’язало начальника УМВС довести чисельність бійців винищувальних батальйонів до 7000 осіб. Учасники цих формувань заохочувались звільненням від інших робіт: лісозаготівель, нарядів на збір молока, чергування в сільській Раді, а також від трудової повинності на промислових підприємствах. Таким чином, за залучення мешканців до боротьби та репресій радянський режим пропонував певні матеріальні вигоди (Безсонюк, 2008, с. 146-147).

Винищувальні батальйони не можна зарахувати до підрозділів із високою боєздатністю. Однак і слабким противником вони не були, подекуди відзначаючись

успіхами у боротьбі з українським підпіллям. Так, протягом 1944–1945 років у Дрогобицькій області за участі бійців винищувальних батальйонів було затримано 2084 особи, убито 2181, на Станіславщині – 6000/3173, Чернівеччині – 669/226. Загалом по усьому Заході України затримано 22 232 особи, убито 10 551 (Ільницький, 2011, с. 76-77).

У Тернопільській області у 1944 році “стрибки” “приймали участь в 255 значних бойових сутичках з бандами і низці менш значних сутичок. За їх участі розгромлено 124 бандугруповань”. За цей же період часу у Рівненській області “тільки силами спецгруп та винищувальних загонів було проведено 521 операцію, в результаті чого вбито 1985, затримано і заарештовано 2457 бандитів” (Стародубець, 2010а, с. 171-172).

Окрім бойових дій бійці батальйонів залучалися до пошукових акцій з метою виявлення повстанців та їх схронів: прочісували ліси, балки, урочища, населені пункти тощо. Варто згадати також їх часту участь у репресіях відділів НКВС: виселення сімей повстанців, конвоювання арештованих (Стародубець, 2010а, с. 171).

Протидія ОУН та УПА залученню населення до винищувальних батальйонів.

Залученню населення до лав “стрибків” намагалось перешкодити підпілля ОУН. Воно змальовувало склад батальйонів виключно як маргіналів та зрадників, в іншому випадку тих, кого радянська влада змусила долучитися до підрозділу силою. Особливого успіху така пропаганда досягла у 1944 році, коли позиції борців за незалежність зростали, а радянська влада ще не набула необхідної стабільності (Стародубець, 2010а, с. 173).

Українське збройне підпілля вело активну інформаційно-психологічну боротьбу проти потенційних та діючих бойовиків винищувальних батальйонів. За приклад психологічної атаки слугує попередження від червня 1945 року у формі листівок, подібне до ультиматумів, які сама радянська влада розповсюджувала проти членів УПА. На Дрогобищині та Станіславщині з’явилися звернення такого змісту: “Відозва. З днем 8.6.45 року наказується стрібкам перестати ворожу роботу в НКВС, забрати зброю, повбивати більшовицьку сволоту і перейти на сторону УПА. Вам проступки будуть прощені [якщо] зголоситься дня 20.6.1945 року, но коли цього не виконаєте будим уважати вас ворогами своєї нації і повідем проти вас кроваву боротьбу”. Такі інформаційно-психологічні операції українські повстанці подекуди доповнювали вбивствами бійців “стрибків”, подекуди застосовувались привселюдні страти. У грудні 1944 року на Дрогобищині зафіксовано факти вбивства 27 бійців батальйонів. Особливо активно намагалися карати керівництво батальйонів. Василь Ільницький наводить такої приклади ліквідації – у червні 1946 року був

захоплений та знищений командир батальйону с. Суходіл І. Торавин, також підпільники знищили командира батальйону с. Лоп'янка Балавного (Ільницький, 2011, с. 72-73).

Олег Безносюк встановив також факти агентурно-розвідувальної роботи членами ОУН. Ті, які ще не були зафіксовані радянськими спецорганами, намагалися отримати роботу в місцевих органах влади та установи, подекуди ставати членами винищувальних батальйонів (Безносюк, 2008, с. 144).

Керуючись небажанням боротися із земляками та як результат агітації українського підпілля були присутні факти співпраці членів батальйонів із ОУН або ж дотриманнями ними нейтралітету. Зафіксовано факти відмов “стрибків” від участі у операціях проти ОУН і УПА. Завербовані члени агітували у батальйонах перехід до українського підпілля, створювали у своїх домівках зв'язкові центри тощо. Також траплялися випадки захисту місцевого населення “стрибками” від свавілля оперативників НКВС (Ремарчук, 2008, с. 198).

Існували непоодинокі випадки переходу бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння у підпілля УПА (Стародубець, 2010а, с. 174). Особливо кількість випадків “зради” винищувальних батальйонів збільшилась в березні – квітні 1946 року. “Упродовж березня цього року на території районів Станіславської області відмічено ряд випадків зради з боку бійців і цілих груп винищувальних батальйонів, які здійснюють терористичні акти по відношенню до радянського активу, забирають зброю і йдуть у банду” – писав у доповідній записці начальник УНКВС у Станіславській області полковник Неїзмайлов (Безносюк, 2008, с. 144).

Національний склад винищувальних батальйонів.

На початковому етапі створення “стрибків”, зважаючи на важкі польсько-українські стосунки в регіоні, до їх складу залучалося досить багато осіб польської національності, однак переважну більшість становили українці. Василь Ільницький наводить наступну статистику національного складу підрозділів у Дрогобицькій області. Станом на 1 січня 1945 року у них було 5660 осіб, з яких росіян було 460, українців – 3849, поляків – 1288, євреїв – 58, циган – 6, білорусів – 5, татар – 125. Тобто поляків була майже чверть від усієї кількості бійців (Ільницький, 2011, с. 55).

Плідні результати досліджень національного складу стрибків має історик Сергій Ткачов, хоча його географічні рамки обмежуються Тернопільською областю. Він доводить, що справді на Тернопільщині у 1944 – початку 1945 років ряд парамілітарних підрозділів мав у своєму критичну перевагу польського населення (Ткачов, 1997).

Ширшу географію – у межах Галичини має дослідження Володимира Ковальчука та Андрія Яремчука. Історики доводять виникнення перших

“польських” винищувальних батальйонів на Тернопільщині у лютому – березні 1944 року, в серпні 1944 року – на Станіславщині та в певних районах Дрогобицької області та на Львівщині. Зміна радянської політики щодо Армії Крайової та укладання Люблінської угоди (вересень – жовтень 1944 р.) призвела до спроб зменшення відсотку поляків у “стрибках” Галичини шляхом мобілізації до Червоної армії, польської армії Берлінга, переведення на службу до інших військових формувань, а також роззброєння підрозділів. Автори підкреслюють неодноразові факти націоналістичного антагонізму бійців винищувальних батальйонів-поляків щодо українського населення, а також випадки мародерства (Ковальчук, & Яремчук, 2019, с. 46).

Історик та етнополітолог Василь Гулай доводить активне залучення радянським режимом поляків (в тому числі і невиявлених підпільників) до боротьби із силами УПА, особливо на перших порах, після відносно легкого викриття та роззброєння “советами” польського збройного підпілля. Такими діями радянська влада активно “підливала масла в вогонь” етнічного та політичного протистояння між представниками українського та польського народів (Гулай, 2011, с. 361-362).

Окрім загострення міжнаціонального протистояння, радянська влада області виявляла постійне занепокоєння питаннями надійності “стрибків”, у яких більшістю членів були поляки. Вона підзрювала їх у подвійній грі – одночасній участі у винищувальних підрозділах та “бандах Армії Крайової”. Це спричинило рішення від травня 1945 року про виключення поляків із винищувальних батальйонів (Стародубець, 2010а, с. 177).

Знаний український історик й етнолог Степан Макарчук свого часу небезпідставно вважав, що жертви, переважно польських за своїм складом “винищувальних батальйонів”, несправедливо було зараховувати на conto поляків, рівно ж як і відносити жертви польського населення з вини українців на німецькій службі на рахунок всього українського руху (Макарчук, 2004, с. 349).

Після остаточного переселення польського населення у 1946 р. ця проблема перестала, й у групах охорони громадського порядку за національним складом переважали українці (Ільницький, 2011, с. 56), багато з яких не виявляла належної лояльності до радянської влади, навіть отримавши зброю з рук її представників для боротьбу з загонами УПА та підпіллям ОУН.

Висновки.

Таким чином, виходячи із переважно політико-правових концептів “окупаційний режим” та “колабораціонізм” на засадах міждисциплінарного підходу комплексно охарактеризовану попередні результати вивчення сучасною вітчизняною історіографією радянських парамілітарних

формувань на Заході України на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Українські дослідники проблематики переважно сходяться у своїх висновках щодо останніх.

“Стрибки” (“ястребки”, “істребітелі”, “істребітельніє батальйони”) були спеціальними воєнізованими підрозділами та перебували від 1944 року до початку 50-х років в підпорядкуванні НКДБ/МБД. Вони не були основним інструментом (однак наймасовішою воєнізованою силою, яка складалась із місцевого населення на службі у більшовицько-радянської влади) в боротьбі з самостійницьким підпільним рухом, який мав широку підтримку місцевого неселення. Окрім участі у боротьбі та знищенні підрозділів ОУН та УПА та відтягування на себе певну кількість сил та ресурсів підпільників, “стрибки” здійснювали охорону важливих об’єктів, підготовку та проведення акцій репресивного характеру. Винищувальні батальйони відіграли важливу роль у радянізації окупованих СРСР територій – забезпечення їх легітимізації шляхом проведення виборів, підтримку та охорону діяльності встановлених органів радянської влади у населених пунктах, забезпеченні проведення господарських кампаній тощо.

Радянська влада, проводячи широку агітаційно-пропагандистську кампанію залучала представників різних національностей до участі у парамілітарних підрозділах та вміло ними маніпулювала. Метою було розколоти повстанське підпілля, розпалити як міжетнічні конфлікти так і братовбивчу війну на

західноукраїнських землях тощо (Кульгавець, 2009, с. 38; Ільницький, 2011, с. 82; Стародубець 2010а, с. 176).

Одночасно, можемо ствердити що проблема вибору індивідуальних форм та способів співпраці з окупаційними режимами на Заході України періоду Другої світової війни була складною за мотивами та динамічною у своїх проявах. Приклади такої співпраці не можна не назвати колабораціонізмом, особливо щодо тих осіб, які не стали громадянами СРСР після встановлення контролю над Заходом України, як з формальних, так і фактичних обставин, особливо за національно-політичної ідентифікації із Польською державою, уряд якої діяв в екзилі.

На нашу думку, вказані формування та їхніх учасників не можна віднести до усталеного розуміння колабораціонізму й колаборантів вказаного історичного періоду. Одночасно причини, характер, сутність та результати вступу та боротьби значної частини мешканців західноукраїнського краю із зброєю в руках на стороні радянського окупаційного режиму проти не тільки учасників загонів УПА та підпілля ОУН, але місцевого, переважно українського сільського населення, дозволяють виділяти у їхній діяльності окремі ознаки колаборантської діяльності, що вміло використовувалися репресивно-каральними органами сталінського тоталітаризму для відновлення своєї влади, як через провокацію міжнародного польсько-українського протистояння, так ескалацію конфліктів на соціально-побутовому та міжособистісному ґрунті.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Безносюк, О. (2008). Діяльність винищувальних батальйонів на теренах Станіславської області в 1946-1948 роках. *Інтелекція і влада. Серія: Історія*, 11, 143-154.
- Білас, І. (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. (Кн. 1). Київ: «Либідь»–«Військо України».
- Боднарчук, О. (2022). Правові засади та наслідки радянізації західноукраїнських земель. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє. Збірник матеріалів*, 31-34.
- Галів, М. & Ільницький, В. (2009). Створення та діяльність винищувальних батальйонів в Дрогобицькій області (1944–1948 рр.). *Український визвольний рух*, XIII, 195-230.
- Гетьманчук, М. (2022). Сучасні підходи до висвітлення природи, причин та проявів радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни (1939-1945 рр.). *Літопис Волині*, 27, 142-148.
- Гулай, В. (2011). *Міжсетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни*. (Монографія). Львів: Видавництво Львівської політехніки.
- Зубченко, О. (2022). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3 (55), 15-23.
- Ільницький, В. (2011). Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.). *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 2 (37), 47-82.
- Каліщук, О. (2023). Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики. *Літопис Волині*, 28, 108-113.
- Ковальчук, В. & Яремчук, А. (2019) «Польські» винищувальні батальйони під час радянізації Галичини (весна 1944 - поч. 1945 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*, 52, 46-54.
- Кульгавець, Х. (2009). Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944–1950 рр.). *Форум права*, 3, 373-382.
- Макарчук, С. (2004). Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. *Україна – Польща: важкі питання*, (с. 333-351). Луцьк: Терен.

- Ремарчук, Т. (2008). Винищувальні батальйони Львівщини: історія діяльності та ефективність у протиповстанській боротьбі (1944–1948 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*, 10, 193–204.
- Рубашенко, М. (2023). «Колаборація», «колабораціонізм», «співпраця», «колабораційна діяльність»: історичний та кримінально-правовий виміри термінологічного плюралізму. *Проблеми законності*, 162, 131–156.
- Стародубець, Г. (2010a). Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*, 16, 167–177.
- Стародубець, Г. (2010b). Створення та діяльність винищувальних батальйонів у рамках українського повстанського запілля (1944 – 1945 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 172–178.
- Степанишин, Р. (2023). Роль інформаційно-психологічного впливу у формуванні феномену колабораціонізму. *Історичні та соціально-політичні аспекти трактування колабораціонізму: матеріали науково-практичного семінару, 24 березня 2023 року*, (с. 18–20). Київ: Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Терлюк, І. (2022). Політико-правова доктрина радянської державності в Україні як окупаційної. *Право України*, 5, 103–123.
- Ткачов, С. (1997). *Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля*. Тернопіль: Підручники і посібники.
- Трофимович, Л. (2023). Проблема колабораціонізму в роки Другої світової війни. *Історичні та соціально-політичні аспекти трактування колабораціонізму: матеріали науково-практичного семінару, 24 березня 2023 року*, (с. 84–88). Київ: Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

REFERENCES

- Beznesiuk, O. (2008). The activities of destruction battalions in the Stanislaw Region in 1946–1948. *Intelligentsion and Power. Series: History*, 11, 143–154.
- Bilas, I. (1994). *The repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953): socio-political and historical-legal analysis*. (Book. 1). Kyiv: «Lybid»–«Viisko Ukrainy».
- Bodnarchuk, O. (2022). Legal foundations and consequences of sovietization of western ukrainian lands. *International Law of the 21st Century: Present and Future. Collection of Materials*, 31–34.
- Haliv, M., & Ilnytskyi, V. (2009). Formation and activity of destruction battalions in the Drohobych Region (1944–1948). *Ukrainian Liberation Movement*, XIII, 195–230.
- Hetmanchuk, M. (2022). Modern approaches to highlighting the nature, causes, and manifestations of soviet collaborationism during World War II (1939–1945). *Chronicle of Volynhia*, 27, 142–148.
- Hulai, V. (2011). *Interethnic communication in Western Ukraine during World War II*. (Monograph). Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House.
- Ilnytskyi, V. (2011). Formation and activity of soviet paramilitary formations in the western regions of the Ukrainian SSR (1944–1954). *From the archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2 (37), 47–82.
- Kalishchuk, O. (2023). The phenomenon of collaborationism in Ukraine's legal system: historical retrospective and current challenges. *Chronicle of Volynhia*, 28, 108–113.
- Kovalchuk, V., & Yaremchuk, A. (2019). «Polish» Extermination Battalions during the Sovietization of Galicia (Spring 1944 – Early 1945). *Zaporizhzhia Historical Review*, 52, 46–54.
- Kulhavets, K. (2009). Destruction battalions and public order groups in the fight against the nationalist underground in the Western Regions of the Ukrainian SSR (1944–1950). *Forum of Law*, 3, 373–382.
- Makarchuk, S. (2004). Ukrainian-polish conflict during World War II: causes, course, consequences, proposals. *Ukraine – Poland: difficult issues*, (pp. 333–351). Lutsk: Teren.
- Remarchuk, T. (2008). The destruction battalions of Lviv Region: activity history and effectiveness in anti-uprising struggle (1944–1948). *Scientific notes of the national university «Ostroh Academy»: Historical sciences*, 10, 193–204.
- Rubashchenko, M. (2023). «Collaboration», «Collaborationism», «Cooperation», «Collaborative Activity»: historical and criminal-legal dimensions of terminological pluralism. *Problems of Legality*, 162, 131–156.
- Starodubets, H. (2010a). Soviet paramilitary formations in the fight against the OUN underground in the Western regions of Ukraine. *Scientific notes of the national university «Ostroh Academy»: historical sciences*, 16, 167–177.
- Starodubets, H. (2010b). Formation and activity of destruction battalions within the ukrainian insurgent hinterland (1944 – 1945). *Scientific notes of V. Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History*, 2, 172–178.
- Stepanyshyn, R. (2023). The role of information and psychological influence in the formation of the phenomenon of collaborationism. *Historical and socio-political aspects of interpreting collaborationism: proceedings of the scientific and practical seminar, March 24, 2023* (pp. 18–20). Kyiv: Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- Terliuk, I. (2022). The political-legal doctrine of soviet statehood in Ukraine as an occupying regime. *Law of Ukraine*, 5, 103–123.
- Tkachov, S. (1997). *Polish-ukrainian population transfer 1944–1946: resettlement of poles from Ternopil Region*. Ternopil: Textbooks and manuals.
- Trofymovych, L. (2023). The problem of collaborationism during World War II. *Historical and socio-political aspects of interpreting collaborationism: proceedings of the scientific and practical seminar, March 24, 2023* (pp. 84–88). Kyiv: Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- Zubchenko, O. (2022). Collaborationism in the temporarily occupied territories of Southern Ukraine: a sociological perspective. *Bulletin of NTUU «KPI». Political Science. Sociology. Law*, 3 (55), 15–23.